

JEYMS S. KOULMANNING RATSIONAL TANLOV NAZARIYASI:MIKRO MAKRO SINTEZNING IMKONIYATLARI VA CHEKLOVLARI

MAXAMADJONOV SARVAR

O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

IJTIMOY FANLAR FAKULTETI

SOTSILOGIYA YO'NALISHI 1-KURS TALABASI

Email: makhammadjanovs@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20343321>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Jeyms S. Koulman tomonidan ishlab chiqilgan ratsional tanlov nazariyasining shakllanish bosqichlari, metodologik asoslari va kontseptual apparati tizimli tahlil etiladi. Asosiy e'tibor Koulmanning 1990-yilda nashr etilgan “Ijtimoiy nazariya asoslari” asarida bayon qilingan nazariy loyihaga qaratilgan bo'lib, unda metodologik individualizm tamoyilining ijtimoiy normalar, ijtimoiy kapital va korporativ aktorlarning paydo bo'lishini tushuntirishdagi qo'llanilishi yoritiladi. Shuningdek, maqolada ishonch fenomenining ratsional tanlov doirasidagi modeli, jamoaviy harakat dilemmalarini hal qilishda ijtimoiy kapitalning o'rni hamda mikro darajadagi maqsadli harakatlardan makro darajadagi tuzilmaviy natijalarga o'tish mexanizmi batafsil ko'rib chiqiladi. Koulman modeliga nisbatan ilgari surilgan tanqidiy yondashuvlar – jumladan, madaniy va hissiy omillarni hisobga olmaslik, tautologiya xavfi hamda metodologik reduksionizm muammolari – tanqidiy tahlil qilinadi. Yakunda nazariyaning zamonaviy analitik sotsiologiya, tarmoq tadqiqotlari va institutsional tahlil sohalaridagi dolzarbligi hamda ta'siri baholanadi.

Kalit so'zlar: Jeyms Koulman, ratsional tanlov nazariyasi, metodologik individualizm, ijtimoiy kapital, korporativ aktor, norma, ishonch, mikro-makro o'tish, sotsiologik nazariya, ijtimoiy almashinuv.

ANNOTATION

This article provides a systematic analysis of the formation stages, methodological foundations, and conceptual apparatus of James S. Coleman's rational choice theory. The main focus is on the theoretical project outlined in his 1990 work *Foundations of Social Theory*, highlighting the application of the principle of methodological individualism in explaining the emergence of social norms, social capital, and corporate actors. The article also examines the model of trust within the rational choice framework, the role of social capital in resolving collective action dilemmas, and the mechanism of transition from micro-level purposive actions to macro-level structural outcomes. Critical approaches to Coleman's model – including the neglect of cultural and emotional factors, the risk of tautology, and the problem of methodological reductionism – are critically analyzed. Finally, the contemporary relevance and influence of the theory in the fields of analytical sociology, network studies, and institutional analysis are assessed.

Keywords: James Coleman, rational choice theory, methodological individualism, social capital, corporate actor, norm, trust, micro-macro transition, sociological theory, social exchange.

АННОТАЦИЯ

В статье систематически анализируются этапы формирования, методологические основания и концептуальный аппарат теории

рационального выбора Джеймса С. Коулмана. Основное внимание уделено теоретическому проекту, изложенному в его работе 1990 года *Foundations of Social Theory*, с акцентом на применение принципа методологического индивидуализма для объяснения возникновения социальных норм, социального капитала и корпоративных акторов. Также рассматриваются модель доверия в рамках рационального выбора, роль социального капитала в решении дилемм коллективного действия и механизм перехода от целенаправленных действий микроуровня к структурным результатам макроуровня. Критические подходы к модели Коулмана – включая игнорирование культурных и эмоциональных факторов, риск тавтологии и проблему методологического редукционизма – подвергаются критическому анализу. В заключение оценивается актуальность и влияние теории в области аналитической социологии, сетевых исследований и институционального анализа.

Ключевые слова: Джеймс Коулман, теория рационального выбора, методологический индивидуализм, социальный капитал, корпоративный актор, норма, доверие, микро-макро переход, социологическая теория, социальный обмен.

KIRISH

Amerika sotsiologiyasi XX asrning ikkinchi yarmida bir necha muhim nazariy yo'nalishlar almashinuviga guvoh bo'ldi. Tolkott Parsons tomonidan ishlab chiqilgan keng qamrovli tuzilmaviy funksionalizm paradigmasining tanazzuli natijasida 1960–1970-yillarda simvolik interaksionizm, etnometodologiya va konflikt nazariyasi kabi alternativ yondashuvlar jadal rivojlandi. Biroq mazkur oqimlarning aksariyati yo sof mikro darajada qolib ketgan, yo yetarlicha qat'iy tahliliy vositalarni taklif eta olmagan edi. Aynan shu intellektual kontekstda Jeyms S. Koulman (James S. Coleman, 1926–1995) ratsional tanlov nazariyasini sotsiologiyaga izchil tatbiq etishga qaratilgan ulkan loyihani amalga oshirishga kirishdi. Uning intilishi nazariy sotsiologiyani shaxs xatti-harakatining aniq va tekshirilishi mumkin bo'lgan modeli negizida qayta qurish, biroq shu bilan birga sotsiologiyaning an'anaviy predmeti bo'lmish normalar, ijtimoiy tuzilmalar va jamoaviy ong hodisalarini ushbu model doirasida izohlashdan iborat edi. Koulman hayotining so'nggi o'n yilligida yozilgan va 1990-yilda nashr etilgan “Foundations of Social Theory” (“Ijtimoiy nazariya asoslari”) nomli asar ushbu loyihaning eng mukammal ifodasiga aylandi [1]. Ushbu maqolada Koulman ratsional tanlov nazariyasining shakllanish shart-sharoitlari, uning metodologik yadrosi, eng muhim kontseptual yangiliklari, empirik izlanishlardagi ahamiyati va unga yo'naltirilgan asosiy tanqidiy e'tirozlar atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi nazariyaning ichki mantiqiy izchilligini, kuchli tomonlarini va cheklovlarini xolis baholashdan iborat.

ASOSIY QISM

Koulmanning intellektual shakllanishi uning keyingi nazariy tanlovlarini tushunish uchun zaruriy kontekstni yaratadi. Kolumbiya universitetida Pol Lazarsfeld va Robert Merton rahbarligida olgan ta'limi davomida u, bir tomondan, matematik modellashtirish va miqdoriy empirik tadqiqotlarga qat'iy intizomiy munosabatni, ikkinchi tomondan, Mertonning “o'rta darajadagi nazariyalar” konsepsiyasi orqali global nazariy sxemalardan ko'ra aniq, tekshirilishi mumkin bo'lgan farazlarga tayanish zarurligi haqidagi qarashni o'zlashtirdi. Koulmanning ilk keng

ko‘lamli shuhrati 1966-yilda chop etilgan “Ta‘lim imkoniyatlari tengligi to‘g‘risidagi hisobot” (Koulman hisoboti) bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu tadqiqot Amerika ta‘lim tizimidagi tengsizliklarni tushuntirishda maktab resurslaridan ko‘ra oilaviy muhit va tengdoshlar guruhining ta‘siri ustuvorligini empirik asosda ko‘rsatib berdi. Biroq Koulman uchun bu empirik topilma kattaroq nazariy dasturning faqat boshlang‘ich nuqtasi edi. Uning fikricha, sotsiologiyada kuzatiladigan empirik qonuniyatlarni izohlash uchun, avvalo, individlarning qanday sabablarga ko‘ra va qay tarzda aynan muayyan yo‘l tutishini tushuntirib beradigan puxta harakat nazariyasi ishlab chiqilishi shart edi. O‘sha davrda hukmronlik qilgan yondashuvlar – Parsonsning “harakatning ixtiyoriy nazariyasi” hamda marksizmning sinfiy tushunchalarga asoslangan talqinlari – Koulmanga yetarlicha asoslantirilmagan, subyektiv talqinlarga boy, ammo sabab-oqibat mexanizmlarini yetarli darajada aniq ochib bera olmaydigan konstruksiyalar sifatida ko‘rindi. Alternativani u iqtisodiyot fanining asosiy oqimida, xususan neoklassik mikroiqtisodiyotning foydalilikni maksimallashtiruvchi “homo economicus” modelida topdi.

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, Koulman iqtisodiy modelni sotsiologiyaga mexanik tarzda ko‘chirish tarafdori bo‘lmagan. U Garri Bekker (Gary Becker) kabi olimlarning inson xatti-harakatining barcha sohalarini – nikoh munosabatlaridan tortib jinoyatchilikkacha – bozor almashinuvi mantig‘i bilan izohlashga qaratilgan urinishlaridagi reduksionizmdan ehtiyotkorlik bilan chekendi. Koulman loyihasi ancha murakkabroq va mohiyatan sotsiologik jihatdan ancha boyroq nazariy qurilmani nazarda tutar edi. Uning markaziy muammosi quyidagidan iborat edi: o‘z manfaatini ko‘zlaydigan, biroq resurslari cheklangan yakka shaxslarning o‘zaro ta‘siridan qanday qilib barqaror ijtimoiy tizimlar – normalar, qonunlar, ierarxik tuzilmalar, korporativ subyektlar – vujudga keladi? Bu savol mohiyatan klassik sotsiologiyaning eng fundamental muammolaridan biri – ijtimoiy tartib muammosi (problem of order) – bo‘lib, uni Koulman Tomas Gobbsdan (Thomas Hobbes) meros qolgan va Jon Lokk (John Locke) orqali rivojlantirilgan ijtimoiy shartnoma an‘anasida emas, balki almashinuv va o‘zaro bog‘liqlik tahlili vositasida hal qilishga intildi. Uning yondashuvining o‘ziga xosligi shundaki, u makro darajadagi tuzilmalarning paydo bo‘lishini sof mikro darajadagi asoslardan, ya‘ni shaxslarning maqsadga yo‘naltirilgan tanlovlaridan keltirib chiqarishga urinadi va bu o‘tish jarayonini (micro-to-macro transition) aniq bir sababiy mexanizm sifatida modellashtiradi. Ushbu g‘oya ko‘pincha Koulmanning “makro-mikro-makro” diagrammasi (Coleman boat) orqali ifodalanadi [1]. Diagrammaga ko‘ra, makro darajadagi biror holat (masalan, bozordagi narx o‘zgarishi yoki yangi texnologik ixtiro) dastavval individlar darajasidagi cheklovlar va imkoniyatlarni o‘zgartiradi; ushbu o‘zgargan sharoitda individlar yangi manfaatlarini amalga oshirish yo‘lida mustaqil harakat qiladilar; nihoyat, yakka harakatlarning o‘zaro ta‘siri va yig‘indisi (aggregation) yangi bir makro darajadagi natijani (masalan, yangi ijtimoiy institut yoki jamoaviy xatti-harakat shakli) yuzaga keltiradi. Ushbu uch bosqichli sxema yordamida Koulman sotsiologiyada uzoq vaqt mobaynida mavjud bo‘lgan “shaxs va jamiyat” dualizmini mantiqiy jihatdan izchil tarzda bog‘lashga erishdi.

Nazariyaning harakatlantiruvchi kuchi bu aktor va uning maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati haqidagi tasavvurdir. Koulman talqinida aktor, avvalo, o‘z manfaatlarini amalga oshirishga intiluvchi birlik sifatida namoyon bo‘ladi. U ikki turdagi aktorni farqlaydi: tabiiy shaxslar (natural persons) va korporativ aktorlar (corporate actors) [1]. Tabiiy shaxs ehtiyojlari, xohish-istaklari va intilishlariga ega bo‘lgan alohida individdir. Korporativ aktor esa bir necha shaxslarning o‘z resurslarini birlashtirishi va muayyan maqsad yo‘lida qaror qabul qilish huquqini ixtiyoriy ravishda markazlashtirilgan subyektga berishi natijasida vujudga keladigan, yuridik jihatdan yaxlit tuzilma (firma, kasaba uyushmasi, davlat idorasi) sifatida faoliyat yuritadi. Koulman zamonaviy

jamiyatda tabiiy shaxslar faoliyatining katta qismi aynan korporativ aktorlar doirasida va ular vositasida amalga oshirishini, bu holat esa shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning sifat jihatidan tubdan o'zgarishiga sabab bo'lganini qayd etadi. Korporativ aktorlarning paydo bo'lishi bilan bir qatorda yangi muammo – asosiy-agent muammosi (principal-agent problem) – ham yuzaga keladi, chunki tabiiy shaxs o'z xohish-irodasini korporativ aktor ixtiyoriga topshirar ekan, ushbu aktor uning dastlabki manfaatlariga zid yo'nalishda harakat qilishi ehtimoli mavjud bo'lib qoladi.

Aktorning xatti-harakati qanday determinantlarga asoslanadi? Koulman bu masalada soddalashtirilgan, ammo tahliliy jihatdan kuchli psixologik modelni qabul qiladi. Unga ko'ra, har bir aktor muayyan resurslar ustidan nazoratga ega va muayyan manfaatlariga (interests) ega bo'ladi [1]. Manfaat tushunchasi aktorning o'z ehtiyojini qondirishga qaratilgan intilishini ifodalaydi va qaysi resurslar yoki hodisalar aktor uchun qadri ekanligini belgilaydi. Jumladan, oliy ta'lim muassasasi talabasi uchun bilim olish manfaati ustuvor bo'lishi mumkin bo'lsa, boshqa bir talaba uchun keng ijtimoiy tarmoq shakllantirish muhimroq sanalishi mumkin. Resurs esa aktorlar tomonidan nazorat qilinadigan va boshqa aktorlarning manfaatlariga bevosita daxldor bo'lgan har qanday unsurdir: pul mablag'lari, ko'chmas mulk, kasbiy ko'nikmalar, axborot, ovoz berish huquqi yoki hatto jismoniy kuch ishlatish imkoniyati. Aktor o'z manfaatini amalga oshirish uchun o'zi nazorat qilmaydigan, lekin boshqa aktorlar ixtiyorida bo'lgan resurslarga muhtoj bo'lgani sababli, almashinuv (exchange) jarayoni boshlanadi. Almashinuv jarayoni shu qadar markaziy ahamiyat kasb etadiki, Koulman jamiyatni mohiyatan almashinuv munosabatlarning murakkab va ko'p darajali tarmog'i sifatida konseptuallashtiradi. Shu o'rinda qayd etish zarurki, ushbu almashinuv klassik bozor iqtisodiyotidagi singari bir lahzada va narx mexanizmi bilan tartibga solinadigan almashinuv emas. Sotsiologik almashinuv aksariyat hollarda uzoq muddatli, ishonchga asoslangan va yuqori darajadagi noaniqlik sharoitida kechadi. Aynan ana shu o'rinda Koulmanning eng sermahsul va eng ko'p ilmiy muhokamalarga sabab bo'lgan kontseptsiyasi – ijtimoiy kapital (social capital) – nazariy sahnaga chiqadi.

Koulman ijtimoiy kapitalni resurslarning alohida bir turi sifatida emas, balki aktorlar o'rtasidagi munosabatlar tuzilmasining o'zida mujassamlashgan resurslar majmui sifatida ta'riflaydi. U 1988-yilda nashr etilgan “Social Capital in the Creation of Human Capital” (“Inson kapitali yaratilishida ijtimoiy kapitalning o'rni”) nomli dasturiy maqolasida ushbu tushunchani batafsil ochib beradi va uning uch asosiy shaklini farqlaydi [2]. Birinchi shakl – ishonch va o'zaro majburiyatlar (obligations and expectations). Agar A aktori B aktoriga muayyan vaziyatda yordam ko'rsatsa, kelajakda B aktoridan o'xshash yordam olishni kutishi mantiqiy asosga ega bo'ladi; jamiyatdagi ishonch darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, aylanayotgan o'zaro “qarzdorlik veksellari” shunchalik ko'p bo'ladi. Ikkinchi shakl – axborot kanallari. Barqaror ijtimoiy munosabatlar axborot oqimini arzon va ishonchli manbaga aylantiradi; doimiy ravishda dolzarb yangiliklardan xabardor bo'lib turadigan hamkasb bilan mustahkam aloqaga ega bo'lgan shaxs axborot izlash uchun sarflanadigan vaqt va moddiy resurslarni tejaydi. Uchinchi shakl – normalar va samarali sanksiyalar. Jamiyat tomonidan qabul qilingan va rioya etilishi faol nazorat qilinadigan xulq-atvor me'yorlari (masalan, jamoat ishlariga hissa qo'shmaslikni qoralash) shaxsning xudbin impulslarini jilovlab, jamoaviy harakatni sezilarli darajada yengillashtiradi. Koulman ushbu kontseptsiyani o'zining mashhur ta'lim sohasidagi empirik tadqiqotida yorqin namoyish etdi. Katolik maktablari o'quvchilarining davlat maktablaridagi tengdoshlariga nisbatan yuqoriroq akademik natijalarga erishish sabablarini tadqiq qilar ekan, u asosiy farqlovchi omil maktabning moddiy yoki pedagogik resurslarida emas, balki katolik jamoalariga xos bo'lgan yuqori darajadagi ijtimoiy kapitalda

ekanligini isbotladi [2]. Mazkur jamoalarda ota-onalar nafaqat bir-birlarini shaxsan taniydilar, balki umumiy cherkovga qatnaydilar va farzandlarining maktab hayotida birgalikda faol qatnashadilar. Ushbu “yopiq tarmoq” (closed network) ichida axborot tez tarqaladi, normalar yuqori darajada majburiy kuchga ega bo‘ladi va ota-onalar farzandlarining xulq-atvori ustidan samarali jamoaviy nazoratni amalga oshiradilar. Bu misolda shaxsning (ota-onaning) o‘z farzandiga sifatli ta‘lim berishga qaratilgan maqsadli harakati, ijtimoiy tarmoq tuzilmasi orqali qanday qilib butun jamoa darajasida yuqori o‘zlashtirish ko‘rsatkichiga olib kelishi yaqqol kuzatiladi. Aynan shu jarayon Koulmanning mikro-makro o‘tish modelining amaliy jihatdan tasdiqlanishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Ishonch fenomeni Koulman nazariy tizimida alohida ahamiyatga ega va u ushbu murakkab hodisani ratsional tanlov nuqtai nazaridan qat‘iy modellashtirishga harakat qiladi. Koulman talqinida ishonch bildirish – bu tavakkalchilik shaklidagi hisob-kitobga asoslangan ratsional qarordir. Ishonch bildiruvchi (trustor) muayyan resursni ishonch bildirilgan tomon (trustee) ixtiyoriga beradi. Agar ishonch bildirilgan tomon zimmasidagi majburiyatni vijdonan bajarsa, ishonch bildiruvchi qo‘shimcha foyda oladi; agar u ishonchni suiiste‘mol qilsa, ishonch bildiruvchi muayyan hajmdagi zarar ko‘radi. Koulman ishonch bildirish to‘g‘risida qaror qabul qilinayotganda aktor uchta asosiy omilni baholashini ko‘rsatadi: muvaffaqiyat ehtimoli (p), muvaffaqiyatli yakunlangandagi foyda hajmi ($G - \text{gain}$) va muvaffaqiyatsizlik natijasidagi yo‘qotish hajmi ($L - \text{loss}$). Qarorning asosiy tenglamasi $p/(1-p) > L/G$ ko‘rinishida bo‘ladi [1]. Agar g ‘alaba qozonish ehtimoli yetarlicha yuqori va kutilayotgan yo‘qotish darajasi yetarlicha past deb baholansa, ishonch bildirish to‘liq ratsional xatti-harakat sifatida amalga oshiriladi. Ushbu model, shubhasiz, soddalashtirilgan xarakterga ega, biroq u ishonch fenomenini irratsional, hissiy yoki sof madaniy an‘analarga asoslangan hodisa sifatida talqin qilishdan voz kechib, uni ijtimoiy tuzilma kontekstidagi aniq hisob-kitob mahsuli sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Aynan shu yondashuv keyinchalik institutsional iqtisodiyot va tranzaksiya xarajatlari nazariyasi kabi fanlararo yo‘nalishlarda keng qo‘llanila boshladi.

Jamoaviy harakat (collective action) muammosi Koulman nazariy konstruksiyasining yana bir markaziy elementidir. Klassik Mancur Olson dilemmasi – “jamoaviy harakat mantiqi”ga ko‘ra, katta va tarqoq guruhda ratsional, o‘z manfaatini ko‘zlovchi shaxs umumiy manfaat yo‘lida ixtiyoriy ravishda shaxsiy hissa qo‘shmaydi, chunki u umumiy sa‘y-harakatlar natijasida yaratilgan jamoaviy ne‘matdan foydalanishdan mahrum etilishi mumkin emas (“tekinga foydalanuvchi” muammosi) [3]. Koulman ushbu dilemmani yengish mexanizmlarini tushuntirish uchun ijtimoiy kapital va normalarning endogen shakllanishi konsepsiyasini ishga soladi [1]. Uning ta‘kidlashicha, agar shaxslar o‘rtasida takrorlanuvchi o‘zaro ta’sirlar va zich ijtimoiy tarmoqlar mavjud bo‘lsa, ular jamoaviy xatti-harakatni tartibga solish maqsadida ijtimoiy normalarni yaratadilar. Norma – bu muayyan harakat toifasini bajarish yoki bajarmaslik huquqining ma‘lum bir guruh aktorlari tomonidan jamoaviy nazorat qilinishi demakdir [1]. Koulman normalarning kelib chiqishini sof ratsional asosda tushuntiradi: normani yaratish va unga amal qilinishini ta‘minlashning o‘zi ikkinchi darajali jamoaviy ne‘mat hisoblanadi, biroq uni yaratish jarayoni yangi jamoaviy harakat muammosini – ya‘ni normani nazorat qilish uchun kim resurs sarflashga tayyor ekanligi masalasini – keltirib chiqaradi. Bu muammo esa, o‘z navbatida, ijtimoiy kapitalning mavjudligi, xususan kichik, zich va yopiq tarmoqlarning faolligi orqali hal etiladi. Koulman modelida normalar tashqi muhitdan, ya‘ni madaniyat yoki qadriyatlar tizimi tomonidan “tayyor holda” keltirilmaydi; ular quyi darajadagi o‘zaro ta’sirlar mobaynida endogen tarzda shakllanadi va bir marta shakllanib, barqarorlashgach, avtonom kuchga ega bo‘lib, keyingi avlod aktorlarining tanlov imkoniyatlarini

cheklovchi mustaqil tuzilmaviy omilga aylanadi. Bu Koulman tomonidan amalga oshirilgan eng nozik nazariy manevrlardan biri bo‘lib, uning yordamida strukturaviy cheklov (normaning majburlovchi kuchi) individualistik asosdan (ratsional aktorlarning o‘zaro kelishuvi va manfaatlar uyg‘unligidan) keltirib chiqariladi.

Yuqorida bayon etilgan nazariy qurilmaning ko‘lamdorligi va mantiqiy puxtaligiga qaramay, Koulman loyihasi jiddiy tanqidiy e‘tirozlardan xoli emas. Tanqidlarning eng keng tarqalgan guruhi uning inson tabiati haqidagi soddalashtirilgan va, bir qator tadqiqotchilar fikricha, empirik reallikka yetarlicha mos kelmaydigan farazlariga qaratilgan. Sotsiolog Nil Smelser (Neil Smelser) kabi olimlar Koulman modelidagi aktorning haddan tashqari “sotsiallashmagan” (undersocialized) ekanligini, ya‘ni madaniy qadriyatlar, hissiy kechinmalar, axloqiy imperativlar va kognitiv cheklovlarning xatti-harakatni belgilashdagi rolini deyarli to‘liq e‘tibordan chetda qoldirishini tanqid qiladilar [4]. Haqiqatan ham, Koulman konstruksiyasida aktorning qadriyatlari va xohish-istaklari tizimi tashqi berilgan (exogenous) va o‘zgarmas deb qabul qilinadi, ularning shakllanish manbalari va transformatsiyasi masalasi tahlil doirasidan chetlashtiriladi. Vaholanki, inson o‘zining asosiy manfaatlarini nimalardan iborat ekanligini ko‘p jihatdan ijtimoiy muhit ta‘sirida, boshqalar bilan muloqot va o‘zaro munosabatlar jarayonida shakllantiradi; uning xohish-istaklari endogen tabiatga ega. Bu tanqidga Koulman tarafdorlari “manfaatlarining manbaini tushuntirish sotsiologiyaning emas, balki psixologiyaning vazifasidir” degan qarshi argument bilan javob bergan bo‘lsalar-da, bunday fanlararo chegaralanish ko‘pchilik tadqiqotchilarni qoniqtirmadi. Jon Elster (Jon Elster) esa ratsional tanlov nazariyasining umumiy metodologik zaifligi – tautologiyaga moyillik – xususida asosli ogohlantirish bilan chiqdi [5]. Agar aktorning har qanday, hatto tashqi kuzatuvchiga eng irratsional bo‘lib ko‘ringan harakati ortidan ham “demak, bu uning uchun qandaydir tarzda foydali bo‘lgan” degan izoh berilaveradigan bo‘lsa, nazariya soxtalashtirish imkonsiz bo‘lgan (non-falsifiable) metafizik tuzilmaga aylanib qolish xavfi mavjud. Koulman bu xavfni bartaraf etish uchun manfaatlarini harakatdan mustaqil ravishda, empirik kuzatuv yoki aprior nazariy faraz asosida oldindan aniqlashtirish zarurligini uqtirgan bo‘lsa-da, amaliy tadqiqotlarda bu metodologik talabga har doim ham to‘liq rioya qilinmadi.

Ikkinchi muhim tanqidiy yo‘nalish metodologik individualizmning fundamental chegaralari bilan bog‘liq. Charlz Tilly (Charles Tilly) kabi tarixiy sotsiologiya vakillari Koulmanning har qanday makro ijtimoiy hodisani individual harakatlar yig‘indisiga reduksiya qilishga intiluvchi yondashuvini “reduksionist xayol” deb tavsiflaydilar [6]. Ularning fikricha, urushlar, davlat institutlarining qulashi, uzoq muddatli institutsional transformatsiyalar va keng ko‘lamli sinfiy mojarolar kabi hodisalarni alohida individlarning manfaatga yo‘naltirilgan tanlovlariga parchalab tushuntirishning imkoni yo‘q. Bu toifadagi hodisalar o‘ziga xos avtonom mantiqqa va mustaqil kauzallik kuchiga ega bo‘lgan tuzilmaviy jarayonlardir. Masalan, til tizimini olib ko‘raylik. Til, shubhasiz, son-sanoqsiz individual so‘zlash aktlaridan tarkib topadi, biroq uning murakkab grammatik tuzilmalari shu qadar yuksak darajadagi o‘z-o‘zini tartibga solish xususiyatiga egaki, ularni alohida so‘zlovchilarning ongli va maqsadli tanlovlarining oddiy yig‘indisi sifatida izohlash deyarli mumkin emas. Koulman esa, aksincha, tilni ham kommunikativ almashinuv vositasi sifatida ratsional tanlov doirasida tahlil qilishga intiladi, bu esa ko‘plab tilshunos va sotsiologlar uchun yetarlicha ishonarli bo‘lmagan metodologik pozitsiyadir. Tanqidning uchinchi yo‘nalishi empirik asoslilik bilan bog‘liq. Koulman modeli, ayniqsa uning ishonch va jamoaviy harakat haqidagi versiyalari, amaliyotda juda tor, deyarli laboratoriya sharoitiga yaqin soddalashtirishlarni talab qiladi. Kundalik hayotda odamlar Koulman tenglamalarini ongli ravishda yechmaydilar; ular ko‘pincha odat kuchi, taqlid, ijtimoiy me‘yorlarga avtomatik bo‘ysunish yoki hissiy portlashlar

ta'sirida harakat qiladilar. Raymond Budon (Raymond Boudon) Koulman modelidagi sof “instrumental ratsionallik”ni (maqsadga erishish uchun eng optimal vositalarni tanlash) “kognitiv ratsionallik” (shaxs o'zi ishonadigan yetarli asoslar va dalillar asosida harakat qilishi) tushunchasi bilan to'ldirish nazariyaning izohlash imkoniyatlarini kengaytirishini asoslab bergan edi.

Mazkur jiddiy tanqidiy e'tirozlarga qaramay, ular Koulman tomonidan bunyod etilgan nazariy binoni to'liq vayron qila olmadi, aksincha, uning keyingi rivojlanish traektoriyasini belgilab berdi. Bugungi kunda Koulman nazariyasi “analitik sotsiologiya” (analytical sociology) deb nomlanuvchi zamonaviy ilmiy yo'nalishning asosiy intellektual manbalaridan biri sifatida baholanadi [7]. Piter Xedström (Peter Hedström) va uning hamkasblari tomonidan rivojlantirilgan ushbu oqim Koulmanning mikro-makro o'tish mexanizmiga bo'lgan fundamental e'tiborini va aniq sabab mexanizmlarini (causal mechanisms) izlashga qaratilgan metodologik qat'iyatini to'liq meros qilib oldi, biroq shu bilan birga harakat nazariyasini sotsial-psixologik tadqiqotlarning eng so'nggi topilmalari bilan boyitishga jiddiy intilmoqda. Zamonaviy tarmoq tadqiqotchilari, xususan ijtimoiy kapitalning yopiq va ochiq tarmoq konfiguratsiyalaridagi farqli namoyon bo'lish shakllarini (masalan, Ronald Bertning “strukturaviy bo'shliqlar” kontseptsiyasi) empirik tekshirishda bevosita Koulman g'oyalariga tayanadilar [1], [2]. Koulman ta'kidlagan zich, yopiq ijtimoiy tarmoqlar ichki ishonch va normalarning mustahkamligini ta'minlasa, ochiq tarmoqlar ko'proq yangi axborot oqimlari va innovatsion impulslarni jalb qiladi – ushbu fundamental dixotomiya hozirgi kunda biznes boshqaruvi va innovatsion tadqiqotlarning eng faol o'rganilayotgan mavzularidan biriga aylandi. Shuningdek, raqamli sotsiologiyada, ayniqsa onlayn platformalar, hamkorlikda iste'mol qilish iqtisodiyoti (sharing economy) va kraudsorsing kabi yangi ijtimoiy-iqtisodiy fenomenlarning shakllanishi sharoitida, ishonch va raqamli reputatsiya mexanizmlarining qanday ishlashini tushunish uchun Koulmanning ishonch modeli hanuzgacha eng samarali boshlang'ich nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda [1]. Uber yoki Airbnb kabi platformalarda bir-birini umuman tanimaydigan shaxslar o'rtasida vujudga keladigan ishonch munosabatlarini aynan Koulman tavsiflagan p, G va L o'zgaruvchilarning raqamli reputatsiya tizimlari vositasida boshqarilishi deb talqin etish to'liq asoslidir.

Koulman yana bir muhim, biroq ko'pincha uning asosiy nazariy sxemasidan mustaqil ravishda ko'rib chiqiladigan muammoni – tabiiy shaxslar tomonidan yaratilgan korporativ aktorlarning vaqt o'tishi bilan o'z yaratuvchilari ustidan hokimiyat o'rnatishi tendensiyasini – ilmiy muomalaga olib kirdi. “The Asymmetric Society” (“Asimmetrik jamiyat”, 1982) asarida Koulman zamonaviy dunyoda siyosiy va iqtisodiy qudratning tobora virik korporativ tuzilmalar qo'lida konsentratsiyalashib borayotganidan jiddiy xavotir bildiradi [8]. Tabiiy shaxs – oddiy fuqaro, yollanma ishchi, iste'molchi – o'zining tarqoq va cheklangan resurslari bilan ulkan transmilliy korporatsiyalar yoki qudratli davlat apparatiga qarshi amalda himoyasiz bo'lib qolmoqda. Ushbu g'oya o'z davri uchun chuqur bashoratli xarakterga ega bo'lib, bugungi globallashtirish va korporativ manfaatlar tobora kuchayib borayotgan dunyoda yanada yuqori dolzarblik kasb etmoqda. Koulman ushbu asimmetrik vaziyatdan chiqish yo'li sifatida jamoaviy harakatning yangi shakllari, jumladan, fuqarolik assotsiatsiyalari va nodavlat tashkilotlar orqali tarqoq individual resurslarni qayta to'plash va shu yo'l bilan korporativ gigantlarga nisbatan muvozanatlovchi kuch yaratish strategiyasini taklif qilgan edi.

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, Jeyms Koulmanning ratsional tanlov nazariyasi sotsiologiya fani tarixida alohida metodologik burilish nuqtasi bo'lib xizmat qildi. U Uilfredo Paretoning (Vilfredo Pareto) ijtimoiy harakatning ratsional asoslarini ochishga qaratilgan dastlabki

urinishlaridan tortib Emil Dyurkgeymgacha (Émile Durkheim) davom etgan, ijtimoiy fanlarni qat’iy ilmiy poydevorga qo’yish haqidagi fundamental intilishning XX asr oxiridagi eng izchil va keng qamrovli ifodasiga aylandi. Koulman ilmiy jamoatchilikka shuni ishonchli tarzda ko’rsatib berdiki, odamlarning oddiy, hatto ba’zan sof xudbin deb baholanishi mumkin bo’lgan intilishlari – o’z farzandining munosib kelajagini ta’minlash, ijtimoiy mavqeini mustahkamlash, shaxsiy resurslarini ko’paytirish – natijasida murakkab va ko’pincha hayratlanarli darajada uyg’un ishlaydigan ijtimoiy tuzilmalar: mustahkam ichki normalar, ishonchli ijtimoiy tarmoqlar va samarali korporativ tashkilotlar shakllanishi mumkin. Uning nazariyasi sotsiologiyani aniq, tekshirilishi mumkin bo’lgan farazlarni ilgari sura oladigan va ularni qat’iy empirik ma’lumotlar bilan sinovdan o’tkazishga qodir bo’lgan fan sifatida qayta qurishga yo’naltirilgan kuchli intellektual da’vat edi. Albatta, uning modelidagi aktorning haddan tashqari mexanik va hisob-kitobga asoslangan talqini, madaniyat va hissiyotlarning xatti-harakatdagi konstitutiv rolini yetarlicha baholamasligi, shuningdek, ayrim murakkab tuzilmaviy jarayonlarni individual tanlovlar yig’indisiga to’liq parchalashdagi obyektiv qiyinchiliklar ushbu nazariyaning eng jiddiy cheklovlari sifatida e’tirof etilishi lozim. Shunga qaramay, Koulman qoldirgan intellektual meros – ijtimoiy hodisalarning chuqur sabab mexanizmlarini ochishga bo’lgan qat’iy metodologik talab, mikro va makro tahlil darajalarini mantiqiy jihatdan puxta ishlangan ko’priklar vositasida bog’lash zarurati, ijtimoiy kapitalning ko’pqirrali va evristik jihatdan sermahsul kontseptsiyasi – bugungi zamonaviy sotsiologik tafakkurning ajralmas va faol rivojlanib borayotgan tarkibiy qismiga aylandi [9]. Koulman asarlari bilan jiddiy va tanqidiy shug’ullanadigan har bir tadqiqotchi, hatto muallifning ko’plab fundamental xulosalariga to’liq qo’shilmasa ham, ijtimoiy olamni ilmiy anglash yo’lidagi izlanishlarda uslubiy aniqlik, nazariy jasorat va intellektual halollikning naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini e’tirof etishga majbur bo’ladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
2. Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, *94*(Supplement), S95–S120.
3. Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Smelser, N. J. (1992). The rational choice perspective: A theoretical assessment. *Rationality and Society*, *4*(4), 381–410.
5. Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Tilly, C. (1984). *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
7. Hechter, M., & Kanazawa, S. (1997). Sociological rational choice theory. *Annual Review of Sociology*, *23*, 191–214.
8. Coleman, J. S. (1982). *The Asymmetric Society*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
9. Goldthorpe, J. H. (1998). Rational action theory for sociology. *British Journal of Sociology*, *49*(2), 167–192.